

ОБСТАВИНИ, ЩО ЗВІЛЬНЯЮТЬ ВІД ОBOB'ЯЗКУ ВІДШКОДУВАТИ ЗАВДАНУ ШКОДУ, У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВІ ТА ЗА ПРИНЦИПАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДЕЛІКТНОГО ПРАВА

Примак В. Д.,

доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права і порівняльного правознавства НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті розглядаються особливості визначення і формального закріплення обставин, що звільняють від позадоговірної відповідальності згідно з нормами цивільного права України та Принципами європейського деліктного права.

Ключові слова: відшкодування шкоди, звільнення від цивільно-правової відповідальності, необхідна оборона, крайня необхідність, зустрічна вина.

Наявність ефективних засобів правового захисту є однією з неодмінних передумов для повноцінної реалізації суб'єктивних цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим проблеми вдосконалення інституту цивільно-правової відповідальності загалом і деліктної відповідальності зокрема традиційно перебувають у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців. Своєю чергою, помітне місце у порушеній проблематиці посідають питання визначення підстав для звільнення боржника від притаманного цивільній відповідальності компенсаційно-майнового тягаря або обмеження його розміру.

У цьому зв'язку вельми показовими є тенденції, які проявилися під час розробки низки новітніх актів м'якого права, включно з документами, які увінчали окремі проекти з уніфікації європейського приватного права. Наприклад, у книзі VI «Позадоговірна відповідальність, що виникає із заподіяння шкоди іншій особі» Принципів, дефініцій та модельних правил європейського приватного права (Проекту спільної системи підходів; далі – DCFR) [1] підставам звільнення від відповідальності за вчинення делікту присвячена окрема глава (гл. 5). Подібне за спрямуванням змістовне наповнення характеризує й книгу (титул) IV Принципів європейського деліктного права (далі – PETL) [2], яка, своєю чергою, включає дві глави: гл. 7 «Загальні положення про звільнення від відповідальності»; гл. 8 «Поведінка потерпілого, що сприяла заподіянню шкоди».

Примітно, що на відміну від ЦК України, гл. 82 якого не має у своїй структурі подібного підрозділу, вищезгадані змістовні складові DCFR і PETL акумулюють у собі водночас як більшість основних положень, що закріплюють підстави для повного звільнення особи від деліктної відповідальності, так і ключові настанови, що визначають юридичну вагу незалежних від заподіювача чинників заподіяння шкоди, які беруться до уваги при визначенні розміру належного потерпілій особі відшкодування (передусім маємо на увазі врахування зустрічної вини потерпілого). Звичайно, зазначені відмінності у підходах до конструктивної побудови аналогічних за своїм функціональним призначенням механізмів правового регулювання потребують наукового осмислення. Тому метою представленої статті є порівняння реалізованих у вітчизняному цивільному законодавстві й PETL підходів до визначення системи підстав для звільнення від деліктної відповідальності, а також визначення місця відповідного кола правових засобів у механізмі цивільно-правової (позадоговірної насамперед) відповідальності й пов'язаному з ним механізмі правового регулювання.

При цьому будемо виходити з того, що реалізацію функцій цивільно-правової відповідальності забезпечує правовий механізм (сукупність правових засобів), загальна структура якого включає: 1) встановлені законом форми примусового (у судовому порядку або шляхом вчинення виконавчого напису нотаріусом) чи добровільного з боку боржника виконання покладеного на нього обов'язку з відшкодування завданої кредитором шкоди, а також свободу волевиявлення потерпілої сторони щодо застосування відповідних способів захисту суб'єктивних цивільних прав; 2) визначення у законодавстві порушення суб'єктивного цивільного права як підстави цивільної відповідальності та закріплення загального переліку її умов, що можуть змінюватися залежно від особливостей застосування конкретних санкцій та допустимого розсуду сторін договірних правовідносин (зокрема, з виключенням у встановлених законом чи передбачених договором випадках вини зі складу спеціальних умов відповідальності); 3) передбачені у законодавстві види і конкретні санкції (заходи) цивільно-правової відповідальності (договірна, позадоговірна; часткова, солідарна, субсидіарна; відшкодування збитків, стягнення неустойки, процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання та інфляційних втрат кредитора, втрата завдатку чи сплата його подвійної суми, разова грошова компенсація за порушення прав інтелектуальної власності та компенсація моральної шкоди); 4) закріплення як загального правила у договірній відповідальності, а в окремих випадках також і в нормах деліктного права так званої відповідальності за дії третіх осіб; 5) утвердження принципів повного відшкодування завданої шкоди

і вини як загальних засад цивільно-правової відповідальності, дія яких може видозмінюватися або обмежуватися у окремих видах охоронних правовідносин [3, с. 11–12].

Кожен з елементів вищенаведеної структури посідає в ній відведене лише йому місце та має свої власні правову суть, завдання і форми зовнішнього вияву, розкриття яких уможливується насамперед завдяки методам системного і функціонального аналізу. І саме розгляд механізму цивільно-правової відповідальності крізь призму цих методів засвідчує імпліцитне доповнення його другої (з окреслених нами вище) складової обставинами, що звільняють зобов'язану особу від обов'язку відшкодувати завдану потерпілому шкоду.

Річ у тім, що згадані обставини є свого роду зворотним боком підстав та умов цивільної відповідальності, тому що охоплюють юридичні факти та окремі правові характеристики поведінки безпосереднього правопорушника і потерпілої особи, які, попри наявне порушення її суб'єктивного цивільного права: а) демонструють відсутність принаймні однієї з нормативних, правосуб'єктних, юридико-фактичних, процесуальних підстав, об'єктивних або суб'єктивних умов відповідальності боржника; б) зумовлюють надання правового значення: спеціальній, відмінній від загального порядку застосування конкретної санкції, юридичній кваліфікації поведінки сторін порушених регулятивних відносин, наслідків їхніх дій чи бездіяльності; певним спеціально зазначеним у законодавстві юридичним фактам.

Врешті-решт, всі вищезгадані юридичні факти та правові характеристики набувають значення обставин, що звільняють від цивільної відповідальності, оскільки їх виявлення засвідчує: а) неприпустимість її застосування (повністю чи у певному обсязі) за даних обставин з огляду на міркування справедливості, розумності, добросовісності; б) неможливість реалізації притаманних цьому правовому засобу компенсаційної та превентивної функцій, а звідси й недоцільність покладання на учасника цивільних відносин обов'язку з відшкодування шкоди, завданої потерпілій особі ним або особою, за дії якої він відповідає.

Отже, саме необхідність реалізації вищезгаданих морально-правових засад та функцій цивільно-правової відповідальності слід розглядати як основні чинники, які об'єктивно задають змістовні характеристики її особливого субінституту, в межах якого визначаються юридичні наслідки настання певних виняткових обставин, значимих або для вирішення питання про можливість застосування такого способу захисту, як відшкодування шкоди, або для визначення справедливого розміру належної кредиторів компенсації. Тому завданням законодавця є формальне закріплення взаємопов'язаної системи правових норм, що визначають коло фактичних обставин, за наявності яких виключається чи обмежується можливість застосування або примусової реалізації тих чи інших компенсаційно-майнових санкцій, які кваліфікуються як конкретні заходи цивільної відповідальності.

Відзначимо, що через дослідження окресленого нами механізму цивільно-правової відповідальності розкривається (конкретизується) безпосередній зміст правового регулювання того чи іншого різновиду охоронних цивільних відносин. Хоча суто формально (передусім з огляду на притаманну йому внутрішню структуру й особливості дії включених до неї правових засобів) зазначений механізм не варто ототожнювати з відповідним механізмом правового регулювання. Адже якщо у першому випадку йдеться саме про сукупність правових засобів, спрямованих на визначення правового становища сторін нововиниклого охоронного зобов'язання і якомога повнішу реалізацію функцій цивільно-правової відповідальності, то у другому – про своєрідну методологічну матрицю, що визначає формально-інституціональний контекст законодавчого закріплення і практичного застосування згаданих правових засобів.

Іншими словами, механізм позадоговірної відповідальності розглядається нами як інструментально-юридична форма конкретизації і забезпечення практичної дії механізму правового регулювання відносин з відшкодування шкоди. Своєю чергою, ключові елементи останнього як специфічного вияву загального механізму цивільно-правового регулювання (маємо на увазі правові норми, юридичні факти, правовідносини, акти правореалізації і правозастосування) логічно охоплюватимуться при визначенні підстав та умов відшкодування шкоди, а також місця цього заходу відповідальності серед інших способів захисту цивільних прав та інтересів.

Як слушно наголошує Ю. Д. Притика, наріжним каменем побудови будь-якого правового механізму є певна система притаманних йому принципів [4, с. 86–92]. При цьому будемо послуговуватись сформульованим А. М. Колодієм загальнотеоретичним визначенням, згідно з яким «принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу» [5, с. 43].

Заразом зважатимемо на те, що із переліку принципів цивільного права, частково закріплених у ст. 3 ЦК України як засади цивільного законодавства, лише принципи справедливості, розумності й добросовісності виявляють одночасно: 1) своє наскрізне онтологічне, аксіологічне і гносеологічне значення, вирішальною мірою визначаючи суть, зміст і належні форми існування всіх складових

механізму цивільно-правового регулювання; 2) здатність істотно коригувати як дію переважної більшості інших принципів об'єктивного цивільного права, так і зовнішні вияви ознак притаманного йому методу правової регламентації цивільних відносин.

У контексті визначення підстав для звільнення від цивільно-правової відповідальності або зменшення її розміру вищезгадані принципи зумовлюють урахування таких, зокрема, обставин: справедливість – правомірності заподіяння шкоди у ситуаціях необхідної оборони, крайньої необхідності, реалізації спеціального повноваження або правомірно наданого самим потерпілим дозволу на заподіяння шкоди; розумність – відсутності належного причинно-наслідкового зв'язку між діями зобов'язаної особи і завданою шкодою у разі вирішального впливу обставин непереборної сили, а також необхідність визначення питомої ваги пов'язаних з різними особами або обставинами чинників заподіяння шкоди; добросовісність – урахування власної вини (її ступеня) потерпілого у завданих йому втратах.

Тому цілком виправданим виглядає те, що зазначені у розділі IV PETL підстави захисту від вимог про відшкодування шкоди згруповані в окремих статтях, які охоплюють обставини, що виключають протиправність дій заподіювача (ст. 7:101), наявність причинно-наслідкового зв'язку між його поведінкою і завданою шкодою (ст. 7:102) або передбачають врахування власної вини потерпілої особи (ст. 8:101).

Так, у ст. 7:101 PETL серед обставин, що звільнюють від відповідальності за заподіяння шкоди з огляду на правомірність дій заподіювача, який діє на засадах вини, згадано необхідну оборону, крайню необхідність, самодопомогу (що застосовується при неможливості одержати своєчасний захист від уповноважених представників влади), згоду потерпілого (або прийняття ним на себе ризику ймовірного завдання шкоди) і наданий у встановленому законом порядку дозвіл (у формі ліцензії зокрема). Крім того, у пунктах 2 і 3 ст. 7:101 PETL зазначається, що звільнення від відповідальності значною мірою залежить від переконливості представлених доводів та умов відповідальності, а у виняткових випадках можливе її обмеження.

З наведеними положеннями загалом узгоджуються норми вітчизняного цивільного законодавства, які передбачають звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану при здійсненні права на самозахист (якщо не було перевищено меж необхідної оборони) і можливість звільнення від деліктної відповідальності або зменшення її розміру щодо особи, яка діяла в стані крайньої необхідності (ст. 1169, 1171 ЦК України). Втім, за загальним правилом, якщо інше не буде визначено рішенням суду, така особа безпосередньо відшкодовує завдану потерпілому шкоду, після чого набуває право зворотної вимоги до учасника цивільних відносин, в інтересах якого було вчинено відповідні дії (абз. 2 ч. 1 ст. 1171 ЦК України).

Водночас невирішеним залишається питання щодо визначення справедливого розміру відшкодування шкоди, завданої при перевищенні меж необхідної оборони, при уявній обороні, а так само шкоди, яка переважає негативні наслідки, що їх прагнула відвернути особа, котра діяла в стані крайньої необхідності. На нашу думку, розв'язувати відповідні проблемні ситуації слід за логікою, що впливає з п. 2 і 3 ст. 7:101 PETL, у поєднанні з опорою на положення ст. 8:101 PETL щодо врахування зустрічної вини потерпілого.

У такий спосіб можна встановити внесок кожної зі сторін у виникнення певної форми негативних немайнових наслідків на боці потерпілої особи, а так само ступінь шкідливого впливу на неї тих або інших зовнішніх обставин. Тому при перевищенні меж необхідної оборони розмір відшкодування шкоди має визначатися з урахуванням: протиправності поведінки та ступеня вини (за її наявності) нападника (зауважимо принагідно, що у разі нападу недієздатної особи або особи, яка добросовісно діє у стані уявної оборони, про жодну вину нападника не йдеться, разом з тим друга із згаданих осіб може допускати і необережність); міри перевищення особою, що здійснювала самозахист, меж правомірного захисту; ступеня вини цієї особи; суспільної значимості благ, які захищалися і яким було завдано шкоди. Що ж стосується непропорційності заходів, вжитих з метою запобігання виникненню майнових або немайнових втрат у іншої особи, то відшкодування завданої такими діями шкоди розумно було б визначати з огляду на: ступінь виявленої заподіювачем непропорційності вжитих заходів порівняно з відвернутою шкодою; міру вини зазначеної особи (належність усвідомлення дійсного співвідношення шкоди, що її особа прагнула відвернути, і шкоди, яка була фактично заподіяна, а також можливість передбачення ймовірності настання конкретних наслідків своїх дій); суспільну цінність об'єкта правової охорони, якому було завдано шкоди.

Варто зазначити й те, що п. 2 ст. 8:101 PETL передбачає можливість часткового або повного звільнення від відповідальності за заподіяння смерті, що сталася з вини потерпілого. Натомість згідно з ч. 3 ст. 1193 ЦК України вина (за буквальним змістом – навіть умисел) потерпілого не враховується у разі відшкодування додаткових витрат, викликаних необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо, передбачених ч. 1 ст. 1195 цього кодексу, у разі відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника, та при відшкодуванні витрат на поховання. Такий підхід вітчизняного законодавця не виглядає достатньо

узгодженим з вимогами, що впливають з дії принципу добросовісності, й не сприяє встановленню справедливого балансу інтересів сторін деліктного зобов'язання, оскільки уможливило перекладання на заподіювача шкоди всього тягаря відповідальності за винні дії самого потерпілого – навіть тоді, коли заподіювач діяв без найменшої вини зі свого боку, однак несе відповідальність як володілець джерела підвищеної небезпеки або інший суб'єкт об'єктивної (суворої) відповідальності.

Нарешті, ст. 7:102 PECTL виключає або обмежує застосування так званої суворої відповідальності, якщо шкоди було завдано внаслідок непередбачуваних і невідворотних: а) природних обставин (*force majeure*); б) дій третіх осіб. Причому повне звільнення від відповідальності або ступінь часткового звільнення від неї залежать від ступеня впливу зовнішніх сил, з одного боку, і сфери відповідальності – з іншого.

На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. Невід'ємною складовою інституту деліктної відповідальності є субінститут повного або часткового звільнення боржника від обов'язку відшкодувати завдану кредиторів (потерпілому) шкоду.

2. Формування вищезгаданого субінституту зумовлено необхідністю створення належних гарантій реалізації функцій деліктної відповідальності й засад справедливості, розумності й добросовісності у правовому регулюванні тих відносин з відшкодування шкоди, які характеризуються відсутністю належних підстав та (або) умов виникнення деліктного зобов'язання або впливом сторонніх щодо поведінки заподіювача шкоди чинників, які істотним чином зумовили її виникнення та індивідуальні характеристики.

3. У ЦК України та Принципах європейського деліктного права реалізовано схожі підходи до визначення кола обставин, що повністю або частково звільняють від обов'язку з відшкодування завданої шкоди. Проте при вдосконаленні вітчизняного законодавства варто запозичити реалізований в PECTL підхід, який характеризується чітким структурним оформленням відповідного субінституту як відносно відокремленого і, водночас, змістовно цілісного (комплексного) правового утворення в межах інституту позадоговірної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: http://ec.europa.eu/justice/contract/files/european-private-law_en.pdf (дата звернення: 15.01.2017 р.).
2. Principles of European Tort Law. URL: <http://www.egt1.org> (дата звернення: 15.01.2017 р.).
3. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. С. 11–12.
4. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації // Бюлетень Міністерства юстиції України, 2010. № 10. С. 86–92.
5. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація // Альманах права, 2012. Вип. 3. С. 43.

Prymak V. Defences from damages in national Ukraine law and principles of european tort law

The features determining and formal fixing the circumstances that exempt from non-contractual liability (defences) under the civil law of Ukraine and the European principles of tort law are examined in the article.

Keywords: damages, defences (exemption from civil liability), self-defense, necessity, contributory fault.

СУТНІСТЬ КОРПОРАЦІЇ У КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Сіщук Л. В.,

кандидат юридичних наук, науковий співробітник Лабораторії проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті звернено увагу на етимологію поняття «корпорація» у римському приватному праві і розглянуто правове значення даного правового явища в континентальній і англосаксонській правових системах. Проаналізовано норми вітчизняного законодавства, що визначають систему організаційно-правових форм юридичних осіб корпоративного типу. Розкрито теоретико-правові підходи до розуміння сутності корпорації як самостійного суб'єкта корпоративних відносин та визначено кваліфікуючий критерій, за яким юридичних осіб у тій чи іншій організаційно-правовій формі можна відносити до корпорацій.